

ՀԱՅԵՐԵՆԻ Հ.-Ե. ԾԱԳՄԱՆ Զ- ՆԱԽԱՄԱՍՆԻԿՈՎ ԲԱՅԵՐԸ

ՆԵԿՏԱՐ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

Հնդեվրոպական լեզվաբանության ժամանակակից փուլը, ինչպես և սպասելի էր, տարբերվում է նախորդ փուլերից լեզուների ուսումնասիրության նպատակներով, արժարժված հարցերի շրջանակով, հետազոտական մեթոդներով: Ներկայումս հնդեվրոպաբանների ուշադրության կենտրոնում են հ.-ե. առանձին լեզուների՝ հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից եկող առանձնահատկությունների համակարգային քննությունը, լեզուների կառուցվածքային միավորների հետագա զարգացման ընթացքը, զարգացումների ժամանակ ի հայտ եկած նմանությունները, դրանց հիմքերը և հատկապես տիպաբանական ընդհանրությունների բացահայտումը: Եվ պատահական չէ, որ Վ. Վ. Իվանովը գրում է. «Ժամանակակից պատմահամեմատական լեզվաբանության հիմնական տարբերությունը այդ գիտության զարգացման նախորդ փուլերից կողմնորոշումն է դեպի լեզուների ընդհանուր տիպաբանությունը»¹:

Փոխվել են պատկերացումները հ.-ե. արմատի և բառի կառուցվածքի մասին: Այստեղ մեր նպատակից դուրս համարելով անդրադառնալ հ.-ե. բառի կառուցվածքի և բաղադրիչների վերաբերյալ հնդեվրոպաբանության մեջ եղած բոլոր կարծիքներին՝ նշենք միայն, որ այս խնդիրը ևս ժամանակակից շրջանում տարբեր մեկնաբանություններ է ստացել:

Հնդեվրոպաբանության մեջ երկար ժամանակ տիրապետող էր այն կարծիքը, որ հ.-ե. լեզվին բնորոշ չէ նախամասնիկավորումը. հիշենք հ.-ե. բառի կառուցվածքի բենվենիստյան տեսությունը, Ա. Մեյեի այն պնդումը, որ «հնդեվրոպական լեզվում չկան նախամասնիկներ»²:

Ն. Տրուբեցկոյը հայտնում է այլ կարծիք. խոսելով որևէ լեզվի՝ հ.-ե. լեզվաընտանիքին պատկանելու հատկանիշների մասին՝ նա որպես երրորդ՝ ձևաբանական հատկանիշ, նշում է, որ «պարտադիր չէ բառի՝ արմատով սկսելը: Առանց նախածանցների հ.-ե. լեզուներ գոյություն չունեն: Նույնիսկ առավել հին հ.-ե. լեզուներում կան նախածանցներ, այսինքն՝ այնպիսի ձևայիններ, որոնք հանդես են գալիս միայն հաջորդող արմատի հետ և երբեք չեն գործածվում որպես ինքնուրույն բառեր... Ուշ շրջանի հ.-ե. լեզուներում այդպիսի նախածանցների թիվը ավելանալու հակում ունի»³:

Համանման կարծիք է հայտնում և Ժ. Օդրին «Հնդեվրոպական լեզուն» աշխատության մեջ. ի թիվս այլ խնդիրների՝ նա անդրադառնում է նաև հ.-ե. ձևաբանության հարցերին, մասնավորապես բառ, հիմք, արմատ և բառա-

¹ **Иванов Вяч. Вс.** Современное индоевропейское сравнительно-историческое языкознание // "Новое в зарубежной лингвистике". М., 1988, вып. XXI, с. 5.

² **Мейе А.** Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.–Л., 1938, с. 17.

³ **Трубецкой Н. С.** Мысли об индоевропейской проблеме // "Вопросы языкознания", 1958, № 1, с. 71.

կազմական բաղադրիչներ հարաբերակցությանը: Ժ. Օդրին նշում է. «Արմատ հասկացությունը գործառական և համաժամանակյա հասկացություն է: Այն (արմատը - Ն. Ս.) լեզվի տվյալ վիճակի ձևաբանական վերլուծության ամենաբարձր բառային միավորն է: Արմատները, ինչպես և ածանցները փոփոխվում են տարրալուծման, նոր մեկնաբանությունների, երբեմն նաև միացման կամ կցման հետևանքով»⁴: Նա հավելում է նաև. «... սովորաբար կարծում են, որ հ.-ե. լեզվում նախածանցներ չեն եղել: Դա սխալմունք է: ... Արմատները կարող են պարունակել ինչ նախածանցներ»⁵:

Ժ. Օդրին բերում է լատիներենի *pōn* արմատի օրինակը. այն կազմված է **po-sinō* (*po-*ն հին նախածանց է) ձևից, որը դարձել է *pōnō* և կորցնելով կապը *sinō* արմատի հետ՝ ստացվել է վերը նշված *pōn* ձևը⁶: Ժ. Օդրիի նշած այս օրինակը եզակի դեպք չէ: Տարբեր լեզուներից կարելի է բերել այլ օրինակներ, երբ արմատներին ավելանում են բառակազմական զանազան մասնիկներ՝ նախածանց, միջածանց, վերջածանց, ածական, և դրանք հաճախ այնպես են ձուլվում արմատին, որ միայն ստուգաբանական վերլուծության միջոցով է վերականգնվում պարզական արմատը: Նման ձուլման օրինակներ կարելի է բերել լեզուների զարգացման տարբեր շրջաններից (օրինակ՝ հայ. նստիմ, ռուս. ЗДОРОВЫЙ (հին սլավ. **sъdorvъ*, որը կազմված է *sъ* (համապատասխանում է հին հնդկ. *su-* «լավ») և **dorvo* «ծառ» (“*дерево*” բառի՝ ձայնավորի հերթագայությամբ տարբերակ է և նշանակում է «լավ ծառից սարքված»)»⁷:

Է. Մակաևը, անդրադառնալով հ.-ե. բառի և արմատի կառուցվածքի, բառի բառակազմական բաղադրիչների հարցին և համեմատելով հ.-ե. տարբեր լեզուների և գերմանական լեզուների ընձեռած նյութը, նույնպես հանգում է այն եզրակացության, որ ընդհանուր հնդեվրոպական լեզվում, անտարակույս, գոյություն են ունեցել նախածանցավոր կազմություններ⁸:

Է. Մակաևը բերում է օրինակներ հ.-ե. տարբեր լեզուներից, որոնցում նույն արմատները հանդիպում են տարբերակային ձևերով՝ բառակազմի դիրքում հանդես բերելով *r/զրո*, *n/զրո*, *g/զրո* հերթագայություններ. օրինակ՝ հին սլավ. *kostъ* – հուն. *ὀστέον**, հին սլավ. *kolenō* – լատ. *ulna*, հուն. *κάρπον* – հուն. *ἄρσα* «ընկույզ», ռուս. *коза* – հնդկ. *ajā*, միջին պրսկ. *azak* «այծ», հուն. *κάνδαρος* – հուն. *ἄνθραξ* «ածուխ» և այլն⁹: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, նույն արմատի նախածանց-նախամասնիկով ձևեր հանդիպում են ինչպես տարբեր լեզուներում, այնպես էլ նույն լեզվում:

Է. Մակաևը քննության առարկա է դարձնում հատկապես շարժական *s-*ի (*s-* mobile) խնդիրը և բերում *s-*ով ու առանց *s-*ի արմատի տարբերակներ հ.-ե. լեզուներից: Նա, հենվելով հ.-ե. լեզուներից և գերմանական լեզուներից

⁴ **Одри Ж.** Индоевропейский язык. Новое в зарубежной лингвистике. М., 1988, Вып. XXI, с. 39.

⁵ Նույն տեղում, էջ 41:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 39:

⁷ Տե՛ս **Фасмер М.** Этимологический словарь русского языка. М., 1967, т. II, էջ 90:

⁸ Տե՛ս **Макаев Э.** Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., 1970, էջ 271:

* Լատիներենում առկա են և՛ *k-*ով՝ *costma* «կողոսկր» և՛ առանց *k-*ի՝ *os*, *ossis* «ոսկոր» արմատները (հմմտ. նաև հայ. ոստղ և կոստղ):

⁹ Տե՛ս **Макаев Э.**, նշվ. աշխ., 267-268:

բերված նյութի վրա, եզրակացնում է, որ «շարժական s-ը (s-mobile), որը կարող է ունենալ արտահայտության տարբեր ձևեր, կարելի է վերագրել ինչպես ընդհանուր հնդեվրոպական, այնպես էլ ընդհանուր գերմանական լեզվավիճակի տարբեր շրջաններին, նույնիսկ ավելին, այն կարող է վերագրվել նաև հարաբերականորեն ավելի ուշ շրջանի և ներկայացված լինել ժամանակակից բարբառներում»¹⁰: Լեզվաբանի կարծիքով, «... շարժական s-ը հնդեվրոպականում և գերմանական լեզուներում մեկուսացված երևույթ չի եղել, այն պետք է դիտարկել բառասկզբում հերթագայվող այլ տարրերի հետ ունեցած կապի մեջ, տարրեր, որոնք լավագույնս կարող են բացատրվել որպես երբեմնի իմաստակիր միավորներ, որոնք աստիճանաբար ենթարկվել են իմաստային «հողմնահարման» մասամբ պահպանվելով իբրև ազատ տարբերակներ, մասամբ էլ, ձուլվելով արմատին, վերածվել են պարզ կառուցվածքի: Շարժական s-ի հերթագայությունը կենդանի գործընթաց է եղել ինչպես հնդեվրոպականում, այնպես էլ գերմանականում»¹¹:

Գ. Զահուկյանը «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան» աշխատության մեջ, խոսելով վաղնջահայերենի՝ որպես ինքնուրույն լեզվի կառուցվածքային միավորների մասին, անդրադառնում է նաև նախածանցավոր կազմություններին՝ վերջիններս բաժանելով երկու խմբի՝ 1) «կազմություններ, որոնց նախածանցները գործել են միաժամանակ որպես նախդիրներ, և 2) այլ կազմություններ, որոնք գերազանցապես ժառանգվել են պատրաստի ձևով»¹²: Նախածանցների մի մասը հետագայում արդեն դադարել է գործուն լինելուց, ինչպես գ-, նի-, տ-, իսկ մյուսների բառակազմական գործառույթը շարունակվել է նաև զարգացման հետագա շրջաններում, ինչպես ան-, առ-, ընդ-:

Այստեղ քննության կառնենք հայերենի գ- նախահար հնչյունով կազմությունները: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ կընդգրկվեն այն բառերը, որոնցում գ-ն ավելանում է անմիջապես արմատին, ինչպես արմ-/զարմ, արգ-/զարգ, արդ-/զարդ, աչացու-զաչացու, գալ-զգալ, գնալ-զգնալ և այլն:

Երկրորդ խմբի մեջ կմտնեն այն բառերը, որոնցում բառասկզբի գ-ից հետո կա բառակազմական այլ մասնիկ. օրինակ՝ զանգէտ, զանխուլ, զառանցանեն, զառածանել, զառաջել, զարտուղել և այլն: Այս խմբի բառերի գ-ն ակնհայտորեն ավելի ուշ շրջանի հավելում է:

Զ-ով սկսվող բառերի մեջ մեծ թիվ են կազմում բայերը: Դրանց մեջ կան այնպիսիք, որոնց առանց գ-ի ձևերը գործածական չեն, ինչպես *զգածիլ, զերծ, զերծանել, զերծող, զարդարեն, զքաղիլ*, թերևս նաև՝ *զգենուլ, զգեստ*. Վերջին երկուսի առանց գ-ի ձևերը, առանց իմաստային տարբերության (*զենուլ, գեստ*), հանդիպում են հայ բարբառներում:

Զ-ով սկսվող բայերի մի մասում գ-ով ձևերը իմաստային տարբերություններ են դրսևորում պարզական արմատներից: Իմաստային տարբերությունները զանազան են. մի դեպքում գ-ով ձևերը ունեն սաստկա-

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 252:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 253:

¹² Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան, Եր., 1987, էջ 243 (այսուհետև՝ ՅԼՊ):

կանության երանգ, որոշ դեպքերում էլ գ-ն նոր, ոչ սաստկական իմաստ է հաղորդում բային:

Ձ-ն սաստկական երանգ է հաղորդում ականեն-զականեն, արկանեն-զարկանեն, ընկենում-զընկենում, իջանեն-զիջանեն, գնալ-զգնալ, արդեն-զարդարեն, փախչիմ-զփախչիմ, նստիմ-զնստիմ, հեղում-զեղում, կծիմ-զկծիմ, գետնել-զգետնել, գայռիլ-զգայռիլ, չարանալ-զչարանալ, փածանիմ-զփածանիմ (սփածանիմ) և այլ բայերի:

Կան բայեր էլ, ինչպես նշվեց վերը, որոնց գ-ով ձևերը նոր, ոչ սաստկական իմաստ են արտահայտում:

Անդրադառնանք այդ բայերից մի քանիսին:

Գլխեն բայը հղվում է *գլխաւորել* բային և բացատրվում «ի գլուխ հանել, բովանդակել, կատարել»¹³, իսկ *զգլխել*-ը բերվում է *զգլխել գինուով բառակապակցության մեջ* և բացատրվում «գինեհարիլ, գինին գլուխը զարնել»¹⁴:

Արմանամ բայը և՛ ՆՅԲ-ում, և՛ գրաբարի այլ բառարաններում (օր.՝ Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի բառարանում») հղվում է *զարմանամ* ձևին:

Յր. Աճառյանը *արմանալ/զարմանալ* բայը բխեցնում է *արմ-* «արմատ» արմատին հ.-ե. **r̥-* նախաձևից՝ -մ կամ -մն մասնիկով¹⁵:

Արմանալ/զարմանալ բայերի և *արմատ* բառի իմաստային կապի բացատրության համար Աճառյանը բերում է աշխարհաբարյան *փայտ կտրիլ* «սաստիկ զարմացած մնալ» զուգահեռը¹⁶: ՆՅԲ-ում *զարմանամ* բառի համար բերվում են «արմանալ յոյժ, ապշիլ ընդ անակնկալ իրս մեծամեծս, հիանալ, սքանչանալ» իմաստները¹⁷: Առաջին հայացքից անհավանական թվացող իմաստային այս անցումը (արմ-ատ → զարմանալ → հիանալ, սքանչանալ) զուգահեռներ ունի հ.-ե. այլ լեզուներում: Կ. Բաքի՝ հ.-ե. լեզուների հոմանիշների բառարանում «զարմանալ, զարմանք» բառահոդվածում բերվում են հ.-ե. տարբեր լեզուներում վկայված բառեր, որոնցում, ինչպես գրում է հեղինակը, «զարմանալ» բառը կապվում է «ապշել, կոշտ, կարծր, ամուր» նշանակությամբ արմատների հետ (հմմտ. հայ. *արմ-ատ* և *զարմանալ*) և նշում է, որ շատ լեզուներում «զարմանք, զարմանալ» իմաստով բառերից են ծագում «հիանալի, հրաշալի, սքանչելի» նշանակությամբ բառերը: Կ. Բաքը բերում է օրինակներ հ.-ե. լեզուներից. օր. լատ. *ad-miratio* «զարմանք», *ad-miror* «զարմանալ» և *mirus* «զարմանալի, սքանչելի, հիանալի», նոր իռլանդերեն *iongant* «զարմանք» և *iongnadh* «հրաշալի», նոր անգլերեն *wonder* «զարմանք, զարմանալ», *wonderfull* «հրաշալի», միջին վերին գերմաներեն *Wunder* «հրաշք, հրաշալիք» և այլն¹⁸: Ուշագրավ են նաև այն օրինակները, որ բերվում են բալթիական լեզուներից. օրինակ՝ լիտվերենում *nusistebėjimas, nustebimas* «ապշել, զարմանալ» բառերը նախապես նշանակել են «փայտացած, քարացած,

¹³ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի», հ. I, եր., 1979, էջ 560 (այսուհետև՝ ՆՅԲ):

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 727:

¹⁵ Յր. Աճառյան, Յայերեն արմատական բառարան, հ. I, եր., 1971, էջ 327 (այսուհետև՝ ՅԱԲ):

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ ՆՅԲ, հ. I, էջ 721:

¹⁸ Տես **Buck, C. D.** A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European Languages, Chicago, 1949, էջ 1093-1094:

կոշտ» և ծագել են stiebas «կայմ, սյուն, ցից» արմատից¹⁹ (հմմտ. ռուս. остолбенеть):

եռամ բայը ունի «եռալ, եփուիլ», իսկ *զեռալ*-ը՝ «սաստիկ եռալ, վխտալ, յուզուիլ» իմաստները²⁰: ՆՅԲ-ում *եռամ* բառի համար բերվում են «'ի ջերմութենէ յուզուիլ, պղպջիլ, զայրանալ»²¹, իսկ *զեռամ*-ի բացատրության մեջ՝ «սաստիկ եռալ, այսինքն շարժիլ որպես սողիլ 'ի վերայ երկրի»²²: *Ջեռամ* ձևի մեջ *զ-ն* իսկապես սաստկական երանգ է հաղորդում բառին, իսկ *զեռուն* բառի իմաստը համահունչ է ՆՅԲ-ի բացատրությանը:

Յր. Աճառյանը *եռալ* բառահոդվածում բերում է նաև բարբառային *եռս* «զայրույթ» բառը, թերևս կարելի է ավելացնել նաև բարբառային *հերս* «զայրույթ», *հերստեղ* «զայրանալ» ձևերը: Պետք է նշել, որ այս դեպքում ևս *եռալ*→*եռս* (եռալ–զայրույթ) իմաստային անցումը զուգահեռներ ունի հ.-ե. լեզուներում:

Կ. Բաքի բառարանում *boil* «եռալ» նշանակությամբ բային նվիրված է երկու բառահոդված. առանձնացվում են դրանք անցողականության և անանցողականության հատկանիշներով:

Boil անցողական բային նվիրված բաժնում նշվում են հայ. *եփեն* և հուն. εψω միայն «եռացնելով եփել» իմաստով բայերը²³: Յետաքրքրական է, որ այս բաժնում նշված հ.-ե. մյուս լեզուներից բերված օրինակներում չկան «զեռալ, վխտալ, զայրանալ» նշանակությամբ բայեր:

Boil անանցողական բային նվիրված բաժնում բերվում են հունարեն ξέω, որն ըստ հին հունարենի բառարանի ունի «եռալ, խլթխլթալ (бурлить, клокотать), հուզվել, անհանգստանալ, զայրանալ» իմաստները²⁴, լատիներեն *fervere* «եռալ, վխտալ, փոթորկել, հուզվել, բորբոքվել», սանսկրիտ *kup* «հուզվել, զրգռվել, զայրանալ», ռուս. *kipet*^c, եկեղեցասլավոներեն *kyрѣti* և այլն²⁵ եկեղեցասլավոներենի ձևի համար «Յին ռուսերենի բառարանում» *кыпѣти* բառի բացատրությունների մեջ բերվում են. «1. եռալ, խլթխլթալ, 2. բխել, ցայտել, 3. լցված լի լինել ինչ-որ բանով, 4. համակվել որևէ զգացումով» իմաստները, և հետաքրքիրն այն է, որ այս վերջին իմաստի համար բերված բնագրային բոլոր օրինակներում նշվում են «չարությամբ, կատաղությամբ լցված լինել» իմաստները. *кипѣл не обличною злобою, лютостью же мн(о)гою кыпѣл*²⁶ և այլն, որոնք իմաստային առումով ակնհայտորեն մոտ են հ.-ե. մյուս լեզուների «զայրանալ» նշանակությամբ բառերին: Կ. Դալի բառարանում *кышеть* բայի բացատրությունների մեջ տրվում են նաև *волноваться, кишеть* իմաստները, ինչպես նաև բերվում է «Он кипитъ злобою, местию»²⁷ օրինակը:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 1095:

²⁰ ՅԱԲ, հ. II, Եր., 1973, էջ 29-30:

²¹ ՆՅԲ, հ. I, էջ 661:

²² Նույն տեղում, էջ 732:

²³ Տե՛ս *Buck*, նշվ. աշխ., էջ 338:

²⁴ Տե՛ս *Дворецкий И. X.* Древнегреческо-русский словарь. М., 1958, էջ 734:

²⁵ Տե՛ս *Buck*, նշվ. աշխ., էջ 676-677:

²⁶ Տե՛ս «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)». В 4 томах, М., 1988–1991 гг., էջ 384-385 (այսուհետև սույն բառարանից հղումները կտրվեն շարադրանքում՝ նշելով հատորը և էջը):

²⁷ *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1979, т. II, с. 109.

Հնդեվրոպական լեզուներից բերված այս օրինակները ցույց են տալիս, որ «եռալ» նշանակությամբ բայերը, անկախ այն բանից, թե հ.-ե. որ նախածկին են հանգում, ոչ միայն հայերենում, այլև հ.-ե. այլ լեզուներում ունեցել են ինչպես «վխտալ», այնպես էլ «զայրանալ, զայրույթ» իմաստային անցումները:

Ձ-ն սաստկական իմաստ է հաղորդում նաև *ընկենուլ* «ծգել, նետել, վայր զցել» բային, որի *զընկենուլ* ձևը «մի կողմ զցել՝ նետել, գետնովը տալ» նշանակություններից բացի ունի նաև «մերժել, արհամարհել» իմաստները²⁸:

Համանման իմաստային անցումներ են առկա նաև սլավոնական լեզուներում:

Մ. Ֆասմերի բառարանում *метать* բառահոդվածում բերվում են լիտվ. *mėtauti, mėtyti*. «զցել, նետել», լատիշ. *mētāt* «զցել», բուլղ. *мятам* «զցել, նետել», ինչպես նաև չեխ. *zamítati* «մերժել, հերքել», լեհ. *pomiatac'* «զցել այստեղ-այնտեղ, արհամարհանքով վերաբերվել» ձևերը²⁹:

Ռուսերենի *метать* «զցել, նետել» բայի *за-*ով *заметать* բային նվիրված բառահոդվածում Վ. Դալը բերում է նաև “не замечтайся” օրինակը՝ *не зазнавайся* «մի՛ մեծամտանա, մի՛ արհամարհիր» նշանակությամբ³⁰, իսկ *изметать* բառահոդվածում բերում է *изметный* բառը “выкидной, негодный” նշանակությամբ³¹:

Ականել բայը հայերենում ունի «տեսնել, նկատել» իմաստները, իսկ *զականել*-ը՝ «լավ նայել, դիտել»: Սլավոնական լեզուներում ևս *смотреть* «նայել» բայն ունի առանց *с-*ի ձևեր՝ եկեղեցասլավ. *мотрити*, բուլղ. *мотря* «նայում եմ», ռուսերեն բարբառային *мотреть* «նայել», սերբոխորվաթ. *мòтрити, мòтрѝм*՝ նույն «նայել» նշանակությամբ: Ֆասմերը գրում է, որ *смотреть* բառը նախասլավոներենի **motriti* ձևից է առաջացել՝ միանալով *съ* - նախածանցի հետ (*съ* - նախածանցի մասին վերը արդեն նշվել է, որ այն ունի «լավ» իմաստը), ուրեմն *смотреть* ձևը նշանակել է «լավ նայել»³²:

Ձ-ով սկսվող հայերեն բառերը, ինչպես նշում է Հր. Աճառյանը, «կան փոխառություն են և կան դեռ մեկնուած չեն, ուստի յայտնի չէ, թե ի՞նչ պիտի լիներ սրա հնիս. ձևը: Սակայն որովհետև հնիս. ց'ի երկու ձայնավորի միջև տալիս է հայերեն *զ* և բառի սկզբում տալիս է *հյ*. *ծ*, իսկ *ծ* դառնում է բաղաձայնի մոտ *զ*, ուստի կարելի է ենթադրել, որ *զ* ձևն էլ ծագել է հնիս. ց'ի -ից»³³:

Գ. Ջահուկյանը, խոսելով հ.-ե. ծագում ունեցող նախածանց/նախդիրների մասին, հին հայերեն *զ-*ն (վաղնջահայերեն **jō* միջին օղակով) հանգեցնում է հ.-ե. **ց'ի օ* «հետևում, հետո, համար» նախածանցին³⁴:

Ե՛վ Հր. Աճառյանը, և՛ Գ. Ջահուկյանը զուգահեռներ են անցկացնում հայերենի *զ* նախդիր/նախածանցի և սլավոնական լեզուների *за-*ի միջև: Սլավոնական լեզուներում ևս *за-*ն և՛ նախդիր է, և՛ նախածանց, ինչպես հայերենի *զ-*ն. երկուսն էլ կարող են գործածվել որպես հոլովակազմիչ. հայ. *զ-*ն

²⁸ Տե՛ս Ռ. Ղազարեան, Գրաբարի բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 2004, էջ 440:

²⁹ Տե՛ս Փասմեր Մ., նշվ. աշխ., էջ 609:

³⁰ *Даль В.*, նշվ. աշխ., հ. I, էջ 602:

³¹ Նույն տեղում, էջ 26:

³² Փասմեր Մ., նշվ. աշխ., հ. III, էջ 692:

³³ Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. II, էջ 75:

³⁴ Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊ, էջ 243:

դրվում է բառասկզբում հայցական, գործիական, պարառական հոլովների կազմության ժամանակ: Ռուսերենում *за-*ն գործածվում է սեռական, հայցական, գործիական հոլովների հետ: Բայց դրանց գրության միջև առկա են տարբերություններ. սլավոնական լեզուներում իբրև նախդիր գործածվող միավորները (*за, из* և այլն) անջատ գրություն ունեն, իսկ նախածանցային կիրառության ժամանակ դրվում են բառասկզբում՝ գրվելով միասին:

Հայերենում *զ-*ն և՛ իբրև նախդիր, և՛ իբրև նախածանց գործածվելիս գրվում է բառերին միացած: Այն դեպքերում, երբ *զ-*ն գործածվում է անվանական արմատների հետ, այն նախդրային կիրառություն ունի. հմմտ. *զկնի, զհետ, զի, զմէ՞, զայգոյ, զառաւօտու* և այլն: Որոշ դեպքերում *զ-*ն, բայերի հետ գործածվելով իբրև նախդիր, կազմել է *զ-*ով գոյականներ. հմմտ. զրկել զայլս – զայլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն և այլն: Բայարմատների սկզբում հանդես եկող *զ-*ն արդեն ածանցական կիրառություն ունի և որոշակի իմաստային նրբերանգներ է հաղորդում բայերին:

Ռուսերենի *за* և *из* նախդիր/նախածանցները հանգեցվում են *հ.-ե.* տարբեր նախածների՝ *за-*ի համար՝ *հ.-ե. *g hō*, իսկ *из-*ի համար՝ **eg hs*³⁵:

Պետք է նշել, որ իբրև նախդիրներ դրանք ունեն իմաստային և կիրառական տարբերություններ, բայց իբրև նախածանցներ հաճախ կարող են հանդես գալ որպես տարբերակներ: Ռուսերենում կան *за* և *из* նախածանցներով շատ բայեր, որոնք իմաստային տարբերություններ չեն դրսևորում. օրինակ՝ *задѣхн/оутиСА* (հ. III, էջ 298) – *издѣхн/оутиСА* (հ. III, էջ 503), երկուսի համար էլ տրվում է նույն *задохнуться* բացատրությունը. այսպիսի օրինակները շատ են. *загънати* (հ. III, էջ 296) – *изгънати* (հ. III, էջ 499), *запи/сати* (հ. III, էջ 334) – *изпи/сати* (հ. IV, էջ 61), *заме/тати* (հ. III, էջ 324) – *изме/тати* (հ. IV, էջ 38) և այլն: Կարծում ենք, որ հայերենի նախածանց *զ-*ն զուգադրելի է ռուսերենի *из-*ին: Ֆասների բառարանում ռուսերենի *из-*ի՝ սլավոնական այլ լեզուներից բերված զուգահեռներում առկա են նաև առանց *и-*ի տարբերակներ. ուկր. *из-*, *з-*, չեխ. *z, ze*, սլովակ. *z, zo*, լեհերեն *z, ze*, ներքին և վերին լուծիերեն *z, s*³⁶:

Բացի այդ՝ հին ռուսերենի *из-*ով կազմված ձևերից են կազմվում *с-*ով ձևերը. հմմտ. *издѣла/ти* (հ. III, էջ 504) – *сделать, изжечи – сжечь, изжечисА – сгореть* (հ. III, էջ 505), *изгор/ѣти* – *сгореть* (հ. III, էջ 496), *изгни/ти* – *сгнить* (հ. III, էջ 494), *изчита/ти* – *считать* (հ. IV, էջ 129): *За-* նախածանցով կազմված և ոչ մի բառ *с-*ով ձևեր չունի: Ռուսերենի նույն արմատից կազմվում են և՛ *за*, և՛ *из* նախածանցներով ձևեր՝ *лог – залог* և *излог*, բայց *излогъ-* ձևից են կազմվում *слогъ, слагать* բառերը:

Հայերենի *հ.-ե.* ծագման *ը-*ով սկսվող արմատների *հ.-ե.* ձևերը ունեն *е-*. այդ արմատներն են *ընդեր-ք* (հնիս. **entero -*), *ընծայ* (հնիս. **enghə-ti-*), *ընթանամ* (հնիս. **senth*), *ընկենում* (հնիս. **sengū*), այսինքն՝ *հ.-ե. *e* → հայերեն *ը*: Ըստ որում, որոշ բառերում *ը-*ն կարող է չգրվել, ինչպես *ըստ* նախածանցի դեպքում: Գ. Ջահուկյանը գրում է. «Որպես նախածանց գրվում է ոչ միայն *ըստ-*, այլև առանց *ը-*ի՝ *ստ-* ձևով՝ (ը)ստանձնեն, (ը)ստգիւտ, (ը)ստգտանեն, ստգիտել, (ը)ստերիւրեն...»³⁷:

³⁵ Տե՛ս Pokorny, J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern, 1959, էջ 451, էջ 292:

³⁶ Տե՛ս Фасмер М., նշվ. աշխ., հ. II, էջ 119:

³⁷ Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊ, էջ 244:

Հայերենի գ-ով սկսվող բառերում, որոնցում գ-ն դրվում է բաղաձայնից առաջ, բառասկզբի գ-ն արտասանվում է թույլ ը-ով:

Վերը բերվածը մեզ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ հայերենի նախածանց գ-ն կարելի է հանգեցնել հ.-ե. *egʰ - նախածանցին, որը կանխադրվում է սլավոնական լեզուների *из-*ի համար:

Հավանաբար *egʰ -ն հայերենում արտացոլվել է ըզ և արտասանվել ըզ, բայց հետագայում, ինչպես ըստ-ի դեպքում է եղել, ը-ն ընկել է, ինչպես *ստանձնեմ, ստերիլեմ* բառերում:

НЕКТАР СИМОНЯН – Глаголы индоевропейского происхождения с префиксом z- в армянском языке. – Для современного языкознания характерно системное исследование фактов, восходящих к индоевропейской общности: прослеживаются пути дальнейшего развития структурных единиц родственных языков и, наряду с генетическим, раскрывается типологическое сходство между ними. Изменились представления о структуре слова и корня. Долгое время считалось, что для индоевропейских языков нехарактерна префиксация, однако более пристальное исследование фактов обнаружило древнейшие префиксальные конструкции, подвергшиеся переразложению, а также варианты корней с префиксами и без них. Такие формы восстанавливаются и в древнейшем армянском (праармянском). В статье рассматривается происхождение глагольного префикса $\frac{1}{2}$ - (*z-*) в армянском языке. Сравнение с соответствующими явлениями балто-славянских языков позволяет предположить, что армянский префикс $\frac{1}{2}$ - (*z-*) восходит к индоевропейской праформе *egʰ -, постулируемой для префикса *из-* славянских языков, а не к *gʰ $\frac{1}{4}$, восстанавливаемой для префикса *за-*, как предполагалось ранее.

NEKTAR SIMONYAN – Armenian Verbs of Indo-European Origin with the Prefix z- – Systematic analysis of the facts, which goes back to *Indo-European* unity, tracing the ways for further development of structural units of cognate languages and especially the disclosure of typological similarity between them, along with genetic similarity, is typical for the current period of *I-E* linguistics. The concept about structure of *I-E* word and root has also changed. It has been considered for a long period that prefixation is not typical for *I-E* languages. However, a thorough analysis revealed ancient prefixal constructions. Besides, there exist a variety of roots with and without prefixes. Such forms are reconstructed in ancient Armenian language.

The present article touches upon the origin of the verbal prefix $\frac{1}{2}$ (*z-*) in Armenian. The comparison with corresponding facts in Baltic and Slavonic languages permits us to assume that Armenian prefix $\frac{1}{2}$ (*z-*) goes back not to *gʰ $\frac{1}{4}$, reconstructed for the prefix *çà*, as it was supposed earlier, but to the *I-E* archetype *egʰ -, postulated for the prefix *èç* of Slavonic languages.